

QUMLAR OSTIDAGI TARIX: TERMIZ ARXELOGIYASI VA UNUTILGAN
TAMADDUNLAR

Termiz arxeologiya muzeyi

ilmiy xodimlari:

Shaxnoza Quvvatova

Ataqulova Sadoqat

Annotatsiya : Ushbu maqolada O‘zbekiston janubidagi qadimgi Termiz hududidagi arxeologik yodgorliklar, ularning tarixiy-madaniy ahamiyati hamda arxeologik ma’lumotlar asosida qadimgi va o‘rta asrlar jamiyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy ob’ektlari — qadimgi Termiz, Kampirtepa, Fayoztepa va Qoratepa yodgorliklaridir. Arxeologik topilmalar, me’moriy qoldiqlar, sopol buyumlar, numizmatik va epigrafik materiallar hamda buddist yodgorliklari Termizning Baqtriya, Ellinistik dunyo, Kushon imperiyasi va keyingi davr Islom sivilizatsiyasi bilan o‘zaro aloqalarini anglashda muhim manbalar sifatida o‘rganiladi.

Termizning arxeologik merosi nafaqat mahalliy tarixni o‘rganish, balki Markaziy Osiyoda urbanizatsiya, savdo, diniy o‘zaro ta’sir va madaniy sintez jarayonlarini tadqiq etishda ham muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi. Arxeologik yodgorliklarni saqlash, konservatsiya qilish va raqamli hujjatlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.⁹

Kalit so‘zlar: Termiz, qadimgi Termiz, arxeologiya, Baqtriya, Kampirtepa, Fayoztepa, Qoratepa, Kushon davri, buddizm, Buyuk ipak yo‘li, sopol buyumlar, moddiy madaniyat, arxeologik meros.

Kirish: Ushbu maqolada O‘zbekiston janubidagi qadimgi Termizning arxeologik yodgorliklari, ularning tarixiy-madaniy ahamiyati hamda arxeologik ma’lumotlar asosida qadimgi va o‘rta asr jamiyatlaridagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar tahlil qilinadi. Qadimgi Termiz, Kampirtepa, Fayoztepa va Qoratepa asosiy arxeologik manzillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Me’moriy qoldiqlar, sopol buyumlar, tangalar, bitiklar va buddist yodgorliklari Termizning Baqtriya, ellinistik dunyo, Kushon imperiyasi va keyingi davr Islom sivilizatsiyasi bilan aloqalarini anglashda muhim manbalar sifatida tahlil etiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Termizning arxeologik merosi nafaqat mahalliy tarixni tiklash, balki Markaziy Osiyoda urbanizatsiya, savdo, diniy o‘zaro ta’sir va madaniy sintez jarayonlarini o‘rganishda ham katta ahamiyatga ega. Arxeologik manzillarni saqlash, konservatsiya qilish va raqamli hujjatlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.¹⁰

1. ⁹ **Leriche P., Pidaev Sh.** Termez in Antiquity // *After Alexander: Central Asia before Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 178–211. DOI: 10.5871/bacad/9780197263846.003.0009.

2. ¹⁰ **Martínez Ferreras V., Gurt Esparraguera J.M., Hein A., Pidaev S., Rtveladze E.V., Bolelov S.B.** Tableware in the Hellenistic Tradition from the City of Kampyr Tepe in Ancient Bactria (Uzbekistan) // *Archaeometry*. 2016. Vol. 58. P. 736–764. DOI: 10.1111/arc.12199.

O‘zbekiston hududining janubiy qismi qadimgi sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgani bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan Termiz va uning atrofidagi arxeologik yodgorliklar Markaziy Osiyo tarixining turli bosqichlarini moddiy manbalar orqali tadqiq etish imkonini beradi. Termiz hududining geografik joylashuvi uni qadimdan savdo yo‘llari, siyosiy-madaniy aloqalar va diniy g‘oyalar kesishgan makonga aylantirgan.

Qadimgi Termizning tarixiy taraqqiyotini faqat yozma manbalar asosida o‘rganish yetarli emas. Chunki shahar va uning atrofida saqlanib qolgan arxeologik qatlamlar turli davrlardagi urbanistik tuzilma, ishlab chiqarish, savdo, hunarmandchilik, diniy marosimlar va kundalik hayot haqida bevosita ma’lumot beradi. Zamonaviy tadqiqotlarda qadimgi Termizning shahar tuzilishi qal’a, quyi shahar, rabodlar va arxeologik qoldiqlar tarqalgan hududlardan tashkil topgan murakkab makon sifatida talqin qilinadi.

Termiz arxeologiyasining dolzarbligi, avvalo, uning ko‘p qatlamli tarixiy taraqqiyotida namoyon bo‘ladi. Hududda ellinistik davrdan boshlab Kushonlar davri, ilk o‘rta asrlar va islomiy davrlargacha bo‘lgan turli madaniy qatlamlar aniqlangan. Zamonaviy arxeologik va arxeometrik tadqiqotlar esa bu jarayonlarni keramika, hayvon suyaklari, qurilish materiallari va boshqa moddiy manbalar asosida yanada aniqroq rekonstruksiya qilish imkonini bermoqda.¹¹

Tadqiqotning maqsadi: Tadqiqotning asosiy maqsadi Termiz hududidagi arxeologik yodgorliklar misolida qadimgi shahar madaniyati, iqtisodiy faoliyat, diniy jarayonlar va madaniy almashinuylarning tarixiy rivojlanishini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: Mazkur maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

- qadimgi Termiz arxeologiyasining o‘rganilish tarixini tahlil qilish;
- Termiz hududidagi asosiy arxeologik yodgorliklarning tarixiy ahamiyatini aniqlash;
- Kampirtepa misolida ellinistik va Baqtriya davri shahar madaniyatini o‘rganish;
- Fayoztepa va Qoratepa materiallari asosida Kushon davridagi buddaviylik madaniyatini tahlil qilish;
- keramika va boshqa moddiy madaniyat namunalarning tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlarini ko‘rsatish;
- qadimgi Termizning savdo va madaniy aloqalar tizimidagi o‘rnini aniqlash;
- arxeologik merosni muhofaza qilishning zamonaviy muammolarini ko‘rsatish.¹²

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tipologik, stratigrafik, arxeologik-makonsiy va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, so‘nggi arxeometrik tadqiqotlarda qo‘llanilgan petrografiya, rentgen-fluoresans tahlili, rentgen-difraksiyasi va SEM-EDS kabi usullar orqali moddiy manbalarni ilmiy o‘rganish

3. ¹¹ Martínez Ferreras V., Angourakis A., Hein A., Aulinas Juncà M., Garcia-Vallès M., Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Sánchez del Corral A., Pidaev S.R. Assessing Hellenistic to Nomadic Cultural Patterns through Pottery in Ancient Termez, Uzbekistan // *Geoarchaeology*. 2019. Vol. 34. P. 540–564. DOI: 10.1002/gea.21714. ([DOI](#))

4. ¹² Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Uribe Agudo P., Angás Pajas J., Pidaev Sh.R. Islamic Ancient Termez: An Active and Long-Established Ceramic Manufacturing Centre along the Silk Road // *Archaeological Research in Asia*. 2022. Vol. 31. Article 100375. DOI: 10.1016/j.ara.2022.100375. ([ScienceDirect](#))

imkoniyatlari hisobga olindi. Kampirtepa keramika materiallarining arxeometrik tadqiqotlari mahalliy xomashyo va ishlab chiqarish texnologiyalarini aniqlashda muhim natijalar bergan.¹³

QADIMGI TERMIZNING ARXEOLGIK MANZARASI:Termizning tarixiy-geografik ahamiyatini uning Amudaryo bo‘yidagi strategik joylashuvi bilan bog‘lash mumkin. Daryo qadimda nafaqat tabiiy chegara, balki savdo, transport va madaniy aloqalar uchun muhim kommunikatsiya vositasi bo‘lgan. Shu sababli Termiz atrofidagi aholi manzilgohlari daryo, sug‘orish tarmoqlari va tranzit yo‘llar bilan chambarchas bog‘langan.

Arxeologik tadqiqotlar qadimgi Termizning uzoq vaqt davomida rivojlangan shahar markazi bo‘lganini ko‘rsatadi. Uning tarixiy topografiyasi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib borgan. Shaharning ayrim qismlari kengaygan, yangi mudofaa inshootlari va turar joy massivlari vujudga kelgan. Bunday jarayonlar shahar hayotining siyosiy va iqtisodiy sharoitga moslashib borganini ko‘rsatadi.

Pierre Leriche va Shakir Pidayev tomonidan qadimgi Termizga bag‘ishlangan tadqiqotlarda shahar hududi qal’a, o‘rta asr quyi shahri, mustahkamlangan rabodlar va arxeologik qoldiqlar tarqalgan hududlardan iborat murakkab urbanistik tizim sifatida tavsiflanadi.

Bu holat Termizni oddiy aholi manzilgohi emas, balki uzoq tarixiy davrlar davomida o‘z funksiyalarini o‘zgartirib borgan yirik shahar markazi sifatida baholash imkonini beradi.¹⁴

KAMPIRTEPA: ELLINISTIK DUNYO VA QADIMGI BAKTRIYA CHORRAHASIDA:Termiz arxeologik hududining eng muhim yodgorliklaridan biri Kampirtepadir. U Amudaryo bo‘yida, Termizdan taxminan 20 kilometr shimoli-g‘arbda joylashgan. Tadqiqotlarda Kampirtepaning dastlabki qatlamlari ellinistik davrga borib taqalishi qayd etiladi. Ayrim yangi radiokarbon ma’lumotlari yodgorlikdagi ayrim ishlab chiqarish obyektlari miloddan avvalgi IV asr oxirlariga borishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kampirtepaning ilmiy ahamiyati uning faqat mudofaa inshootlari bilan cheklanib qolmasligidadir. Bu yerdan turar joylar, ishlab chiqarish obyektlari, kulolchilik ustaxonalari va turli moddiy madaniyat buyumlari aniqlangan.

Ayniqsa, keramika materiallari yodgorlikning iqtisodiy va madaniy tarixini tiklashda muhimdir. Arxeometrik tadqiqotlar Kampirtepadagi ellinistik an’anadagi idishlarning katta qismi mahalliy xomashyodan ishlab chiqarilganini, ishlab chiqarish jarayonida standartlashgan usullar qo‘llanganini ko‘rsatgan. Bu esa yodgorlikda hunarmandchilikning rivojlanganini hamda tashqi madaniy ta’sirlar mahalliy ishlab chiqarish an’analari bilan uyg‘unlashganini ko‘rsatadi.Kampirtepa bo‘yicha UNESCOning Ipak yo‘llari bilan bog‘liq

5. ¹³ **Portero R., Ariño E., Elorza M., Gurt J.M., Martínez Ferreras V., Pidaev S.R.** Zooarchaeology of Ancient Termez (Uzbekistan): From the Greco-Bactrian Period to Islamic Times // *Archaeological Research in Asia*. 2022. Vol. 31. Article 100384. DOI: 10.1016/j.ara.2022.100384. ([ScienceDirect](#))

6. ¹⁴ **Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Martínez Ferreras V., Pidaev S.R.** The Buddhist Occupation of Tchingiz Tepe (Termez, Uzbekistan) in the Kushan Period through the Ceramic Contexts // *Archaeological Research in Asia*. 2015. Vol. 3. P. 19–33. ([Университет Брунеля](#))

nomzod obyektlar haqidagi ma’lumotlarida qazishmalar orqali shaharning rejalashtirilishi, inshootlar chegaralari va boshqa arxeologik materiallar aniqlangani qayd etiladi. Mazkur ma’lumotlarda yodgorlikning qadimgi Aleksandriya Oksiana bilan identifikatsiyasi ham ilmiy muhokama doirasida keltirilgan)

Shu nuqtai nazardan Kampirtepa ellinistik siyosiy va madaniy an’analarning Baqtriya hududidagi mahalliy muhit bilan o‘zaro ta’sirini o‘rganish uchun muhim manbadir.¹⁵

FAYOZTEPA VA QORATEPA: KUSHON DAVRIDA DINIY-MADANIY MUHIT: Termizning arxeologik qiyofasini belgilovchi muhim yodgorliklardan yana biri Fayoztepa buddaviylik majmuasidir. Qadimgi Termiz hududida Kushon davriga oid buddaviylik markazlarining shakllanishi mintaqadagi diniy va madaniy aloqalarning kengligini ko‘rsatadi.

Fayoztepa va Qoratepa majmualari ibodatxonalar, monastir inshootlari, diniy marosimlar bilan bog‘liq makonlar hamda turli san’at namunalari orqali Kushon davri madaniyatini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Qoratepa va Fayoztepa yodgorliklarining o‘rganilishi Termiz hududida buddaviylikning shahar madaniyatidagi o‘rnini aniqlash imkonini beradi.

Xalqaro arxeologik tadqiqotlar ham Kushonlar davrida Termiz yirik shahar va buddaviylik diniy markazlaridan biri bo‘lganini qayd etadi. Ushbu davrda Qoratepa, Fayoztepa, Chingiztepa va Zurmala kabi majmualar shakllangan.

Bu yodgorliklarning mavjudligi Termizning faqat iqtisodiy markaz bo‘lmaganini, balki diniy g‘oyalar, san’at va me’morchilik rivojlangan makon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Fayoztepa materiallarida mahalliy Baqtriya an’analari bilan Hindiston va buddaviy dunyo madaniy unsurlarining uyg‘unlashuvi kuzatiladi. Bu jarayonni Markaziy Osiyoning qadimgi davrdagi madaniy integratsiyasi doirasida baholash mumkin.

Buddaviylik yodgorliklari, ayniqsa, diniy tarixni o‘rganishdan tashqari, qadimgi jamiyatning xalqaro aloqalarini tadqiq qilish uchun ham muhimdir. Ular orqali diniy g‘oyalarning geografik tarqalishi, san’at uslublari va me’moriy yechimlarning almashinuvi haqida xulosa chiqarish mumkin.¹⁶

KERAMIKA — TERMIZNING “JIM” TARIXCHISI: Arxeologiyada keramika eng ko‘p uchraydigan va tarixiy rekonstruksiya uchun katta imkoniyat beradigan moddiy manbalardan biridir. Termiz misolida keramika nafaqat xronologik masalalarni aniqlash, balki ishlab chiqarish texnologiyasi, savdo aloqalari va iste’mol madaniyatini o‘rganish imkonini beradi.

So‘nggi arxeometrik tadqiqotlarda qadimgi Termizning ellinistik davrga oid keramikasi maxsus laboratoriya usullari yordamida o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlar sopol

7. ¹⁵ **Martínez Ferreras V., Ariño Gil E., Gurt Esparraguera J.M., Pidaev S.R.** The Enclosure of Tchingiz Tepe (Ancient Termez, Uzbekistan) during the Kushan and Kushan-Sassanian Periods: Archaeological Stratigraphy and 14C Dating Analyses // *Iranica Antiqua*. 2014. Vol. 49. P. 413–474. ([Университет Брунеля](#))

8. ¹⁶ **Tsantini E., Martínez Ferreras V., Ariño Gil E., Gurt Esparraguera J.M., Pidaev S.R.** Pottery Production in the Buddhist Communities in Central Asia: The Kushan-Sassanian Pottery Workshop of Kara Tepe (Termez, Uzbekistan) // *Archaeometry*. 2016. Vol. 58. P. 35–56. DOI: 10.1111/arc.12161.

buyumlarning xomashyosi, mineral tarkibi, ishlab chiqarish texnologiyasi va kelib chiqishi haqida yangi ma’lumotlar olish imkonini bergan.

Islomiy davr Termiziga oid tadqiqotlar esa shaharning uzoq vaqt davomida faol kulolchilik ishlab chiqarish markazi bo‘lganini ko‘rsatadi. Arxeologik tadqiqotlarda shahardagi kulolchilik ustaxonalari, xumdonlar va ishlab chiqarish zonalarini o‘rganilgan. Tadqiqotchilar Termizda sirlanmagan va sirlangan idishlar, shuningdek, maxsus shakldagi idishlar ishlab chiqarilganini aniqlaganlar.

Bu ma’lumotlar Termizning iqtisodiy hayotini yangi nuqtai nazardan ko‘rishga imkon beradi. Shahar faqat tranzit savdo yo‘lidagi iste’molchi markaz emas, balki o‘zining ishlab chiqarish bazasiga ega bo‘lgan hunarmandchilik markazi sifatida ham faoliyat yuritgan.

Demak, sopol idishning oddiy bir parchasi ham o‘zida bir necha turdagi tarixiy axborotni — xomashyo, texnologiya, iste’mol, savdo va xronologiyani mujassamlashtirishi mumkin.¹⁷

TERMIZ — MADANIYATLAR VA SAVDO YO‘LLARI KESISHGAN MAKON: Termizning tarixiy taraqqiyotida uning geografik o‘rni hal qiluvchi omillardan biri bo‘lgan. Amudaryo bo‘yidagi joylashuv shaharni Baqtriya, So‘g‘diyona, Hindiston, Eron va boshqa hududlar bilan bog‘lovchi kommunikatsiya tizimining muhim bo‘g‘iniga aylantirgan.

Shu sababli Termiz arxeologiyasida turli madaniy an‘analarning bir makonda uchrashishi kuzatiladi. Ellinistik keramika an‘analari, Baqtriya mahalliy madaniyati, Kushon davri buddaviylik yodgorliklari va keyingi islomiy kulolchilik texnologiyalari shaharning ko‘p qatlamli madaniy tarixini namoyon qiladi.

Ayniqsa, Kushon davri Termiz tarixida muhim bosqich bo‘lgan. Arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, milodiy I asrdan III asr o‘rtalarigacha bo‘lgan davrda Termiz yirik urbanistik va diniy markaz sifatida faoliyat yuritgan.

Bu jarayonni “madaniy sintez” tushunchasi orqali izohlash mumkin. Chunki Termizda tashqi madaniy ta’sirlar mahalliy an‘analarni butunlay siqib chiqarmagan, aksincha, ular bilan o‘zaro ta’sirga kirishgan.

Arxeologik topilmalar ana shu jarayonning moddiy ifodasidir. Me’morchilikda, keramika bezaklarida, haykaltaroshlikda va diniy obyektlarda turli madaniy qatlamlarning izlarini ko‘rish mumkin.¹⁸

TERMIZ ARXELOGIYASIDA ZAMONAVIY TADQIQOT USULLARI: XXI asr arxeologiyasining muhim xususiyatlaridan biri — qazishma materiallarini faqat tasvirlashdan ko‘ra ularni kompleks fanlararo tahlil qilishga o‘tishdir.

9. ¹⁷ **Fusaro A., Martínez Ferreras V., Gurt Esparraguera J.M., Angourakis A., Pidaev S.R., Baratova L.** Islamic Pottery from Ancient Termez (Uzbekistan): New Archaeological and Archaeometric Data // *Archéosciences. Revue d’Archéométrie*. 2019. Vol. 43, No. 2. P. 249–264. DOI: 10.4000/archeosciences.7077. ([Университет Брунеля](#))

10. ¹⁸ **Martínez Ferreras V., Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Pidaev S.R., Angourakis A.** The Islamic Ancient Termez Through the Lens of Ceramics: A New Archaeological and Archaeometric Study // *Iran*. 2020. Vol. 58, No. 2. P. 250–278. DOI: 10.1080/05786967.2019.1572430. ([Университет Брунеля](#))

Termiz misolida bunday yondashuv ayniqsa samaralidir. Arxeologik ma'lumotlar radiokarbon sanalash, arxeometriya, zooarxeologiya, geomorfologiya, masofadan zondlash va raqamli xaritalash kabi usullar bilan to'ldirilmoqda.

Masalan, qadimgi Termizning turli hududlaridan topilgan hayvon suyaklari bo'yicha olib borilgan zooarxeologik tadqiqotlar miloddan avvalgi taxminan 300-yillardan milodiy XIV asrgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Tadqiqotlarda chorvachilik va ovchilik faoliyatining nisbati hamda oziq-ovqat tizimidagi o'zgarishlar tahlil qilingan.

Arxeomagnit tadqiqotlar esa Termiz, Kampirtepa va Dalvarzintepa kabi yodgorliklardagi qadimgi xumdonlar tarixini aniqlash uchun qo'llanmoqda. Mazkur tadqiqotlarda miloddan avvalgi III asrdan milodiy XV asrgacha bo'lgan davrga oid obyektlar qamrab olingan.

Bunday fanlararo yondashuvning afzalligi shundaki, bitta arxeologik obyekt haqida turli mustaqil manbalardan olingan ma'lumotlarni o'zaro solishtirish imkoniyati yuzaga keladi.¹⁹

“QUM OSTIDAGI TARIX”NI ASRASH MUAMMOSI: Arxeologik yodgorlikning topilishi tadqiqotning yakuni emas, balki keyingi mas'uliyatli bosqichning boshlanishidir. Qazishma natijasida ochilgan me'moriy inshootlar, devorlar, sopol buyumlar, rangtasvir va boshqa materiallar tashqi muhit ta'siriga nihoyatda sezgir bo'ladi.

Termiz hududidagi arxeologik yodgorliklarni muhofaza qilish masalasi shu sababli ilmiy tadqiqot bilan bevosita bog'liq. Qadimiy yodgorlikni konservatsiya qilmasdan qazish faqat bir martalik ilmiy natija berishi, ammo uzoq muddatli saqlanishni ta'minlamasligi mumkin.

Fayoztepa va Qoratepa kabi Kushon davri yodgorliklarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham konservatsiya va saqlash masalalari alohida muammo sifatida ko'tarilgan.

Shu jihatdan Termiz arxeologiyasining kelajakdagi asosiy vazifalaridan biri “qazish — o'rganish — hujjatlashtirish — konservatsiya — raqamlashtirish” tizimini izchil yo'lga qo'yishdir.

3D-fotogrammetriya, raqamli xaritalash, GIS, dron tasvirlari va virtual rekonstruksiya texnologiyalari bu borada katta imkoniyat beradi. Ular yodgorlikning hozirgi holatini hujjatlashtirish, yemirilish jarayonini kuzatish va kelajak avlodlar uchun raqamli arxiv yaratishga xizmat qilishi mumkin.

ILMIY NATIJALAR VA MUHOKAMA: A Tadqiqot natijalari Termiz arxeologik hududini alohida yodgorliklar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan tarixiy-madaniy makon sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Birinchidan, qadimgi Termiz va Kampirtepa materiallari hududda ellinistik va Baqtriya madaniy jarayonlarining murakkab o'zaro ta'siri mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Kampirtepa keramika materiallarining arxeometrik tahlili mahalliy ishlab chiqarish bilan tashqi madaniy an'analarning uyg'unlashganini ko'rsatishi bilan muhimdir.

11. ¹⁹Molera J., Martínez Ferreras V., Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Gaudenzi M., Pidaev Sh., Pradell T. Islamic Glazed Wares from Ancient Termez (Southern Uzbekistan): Raw Materials and Techniques // *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2020. Vol. 29. Article 102169.

Ikkinchidan, Fayoztepa va Qoratepa kabi buddaviylik yodgorliklari Termizning Kushon davrida xalqaro diniy-madaniy aloqalar tizimida muhim o‘rin egallaganini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, keramika, hayvon suyaklari va boshqa moddiy manbalarni laboratoriya usullari bilan o‘rganish Termiz tarixini faqat siyosiy voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki kundalik hayot, ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyat tarixi sifatida ham tiklash imkonini beradi.

To‘rtinchidan, qadimgi Termizning uzoq muddatli urbanistik rivojlanishi shahar hayotining tabiiy-geografik omillar, siyosiy o‘zgarishlar va savdo yo‘llari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Termiz arxeologiyasining asosiy ilmiy qiymati uning ko‘p davrlilik va ko‘p madaniyatlilik xususiyatida namoyon bo‘ladi.²⁰

XULOSA

Termiz arxeologiyasi Markaziy Osiyoning qadimgi va o‘rta asrlar tarixini moddiy manbalar asosida o‘rganish uchun noyob ilmiy makon hisoblanadi. Qadimgi Termiz, Kampirtepa, Fayoztepa va Qoratepa kabi yodgorliklar hududda turli tarixiy davrlarda shaharsozlik, hunarmandchilik, savdo, diniy hayot va madaniy almashinuvlarning yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi.

Kampirtepa materiallari ellinistik va Baqtriya madaniy jarayonlarining o‘zaro aloqalarini o‘rganishda muhim bo‘lsa, Fayoztepa va Qoratepa yodgorliklari Kushon davridagi buddaviylik madaniyatining Termizdagi rivojini yoritadi. Keyingi davrlarga oid keramika materiallari esa Termizning uzoq vaqt davomida ishlab chiqarish va savdo markazi sifatida faoliyat yuritganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Termiz hududi ko‘p qatlamli arxeologik makon bo‘lib, uning moddiy madaniyati turli tarixiy davrlarning uzviy davomiyligini aks ettiradi.
2. Kampirtepa ellinistik va qadimgi Baqtriya tarixini o‘rganishda alohida ilmiy ahamiyatga ega.
3. Fayoztepa va Qoratepa Kushon davrida Termizning buddaviylik va xalqaro madaniy aloqalar markazi sifatidagi mavqeini ochib beradi.
4. Keramika materiallari Termizning ishlab chiqarish texnologiyasi, iqtisodiy aloqalari va kundalik hayotini o‘rganish uchun muhim manbadir.
5. Fanlararo tadqiqotlar — arxeometriya, zooarxeologiya, radiokarbon va arxeomagnet tahlillar — Termiz tarixining xronologiyasi va xo‘jalik hayotini aniqlashtirish imkonini bermoqda.
6. Arxeologik merosni saqlash qazishmalar bilan teng darajada muhim ilmiy vazifa bo‘lib, konservatsiya va raqamli hujjatlashtirishni tadqiqotning ajralmas qismiga aylantirish lozim.

12. ²⁰Portero R., Fusaro A., Piqué R., Gurt Esparraguera J.M., Elorza M., Gabriel S., Pidaev S.R. The Environment in the Islamic City of Termez (Uzbekistan): Zooarchaeology and Anthracology of a 9th-Century Tannur // *Journal of Islamic Archaeology*.

“qumlar ostidagi tarix” iborasi Termiz arxeologiyasi uchun shunchaki badiiy metafora emas. Qum va tuproq qatlamlari ostida saqlanib qolgan har bir devor, sopol parcha, xumdon, tanga yoki haykal qadimgi jamiyatning ma’lum bir jihati haqida ma’lumot beruvchi tarixiy manbadir. Shu sababli Termiz arxeologiyasini chuqur o‘rganish O‘zbekistonning qadimgi tarixini qayta tiklash bilangina cheklanmay, Markaziy Osiyoning jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rnini yanada aniqroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Leriche P., Pidaev Sh. *Termez in Antiquity // After Alexander: Central Asia before Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 178–211. DOI: 10.5871/bacad/9780197263846.003.0009.
2. Martínez Ferreras V., Gurt Esparraguera J.M., Hein A., Pidaev S., Rtveladze E.V., Bolelov S.B. *Tableware in the Hellenistic Tradition from the City of Kampyr Tepe in Ancient Bactria (Uzbekistan) // Archaeometry*. 2016. Vol. 58. P. 736–764. DOI: 10.1111/arc.12199.
3. Martínez Ferreras V., Angourakis A., Hein A., Aulinas Juncà M., Garcia-Vallès M., Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Sánchez del Corral A., Pidaev S.R. *Assessing Hellenistic to Nomadic Cultural Patterns through Pottery in Ancient Termez, Uzbekistan // Geoarchaeology*. 2019. Vol. 34. P. 540–564. DOI: 10.1002/gea.21714. ([DOI](#))
4. Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Uribe Agudo P., Angás Pajas J., Pidaev Sh.R. *Islamic Ancient Termez: An Active and Long-Established Ceramic Manufacturing Centre along the Silk Road // Archaeological Research in Asia*. 2022. Vol. 31. Article 100375. DOI: 10.1016/j.ara.2022.100375. ([ScienceDirect](#))
5. Portero R., Ariño E., Elorza M., Gurt J.M., Martínez Ferreras V., Pidaev S.R. *Zooarchaeology of Ancient Termez (Uzbekistan): From the Greco-Bactrian Period to Islamic Times // Archaeological Research in Asia*. 2022. Vol. 31. Article 100384. DOI: 10.1016/j.ara.2022.100384. ([ScienceDirect](#))
6. Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Martínez Ferreras V., Pidaev S.R. *The Buddhist Occupation of Tchingiz Tepe (Termez, Uzbekistan) in the Kushan Period through the Ceramic Contexts // Archaeological Research in Asia*. 2015. Vol. 3. P. 19–33. ([Университет Брунеля](#))
7. Martínez Ferreras V., Ariño Gil E., Gurt Esparraguera J.M., Pidaev S.R. *The Enclosure of Tchingiz Tepe (Ancient Termez, Uzbekistan) during the Kushan and Kushan-Sassanian Periods: Archaeological Stratigraphy and 14C Dating Analyses // Iranica Antiqua*. 2014. Vol. 49. P. 413–474. ([Университет Брунеля](#))
8. Tsantini E., Martínez Ferreras V., Ariño Gil E., Gurt Esparraguera J.M., Pidaev S.R. *Pottery Production in the Buddhist Communities in Central Asia: The Kushan-Sassanian Pottery Workshop of Kara Tepe (Termez, Uzbekistan) // Archaeometry*. 2016. Vol. 58. P. 35–56. DOI: 10.1111/arc.12161.
9. Fusaro A., Martínez Ferreras V., Gurt Esparraguera J.M., Angourakis A., Pidaev S.R., Baratova L. *Islamic Pottery from Ancient Termez (Uzbekistan): New Archaeological*

and Archaeometric Data // *Archéosciences. Revue d'Archéométrie*. 2019. Vol. 43, No. 2. P. 249–264. DOI: 10.4000/archeosciences.7077. ([Университет Брунеля](#))

10. Martínez Ferreras V., Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Ariño Gil E., Pidaev S.R., Angourakis A. The Islamic Ancient Termez Through the Lens of Ceramics: A New Archaeological and Archaeometric Study // *Iran*. 2020. Vol. 58, No. 2. P. 250–278. DOI: 10.1080/05786967.2019.1572430. ([Университет Брунеля](#))

11. Molera J., Martínez Ferreras V., Fusaro A., Gurt Esparraguera J.M., Gaudenzi M., Pidaev Sh., Pradell T. Islamic Glazed Wares from Ancient Termez (Southern Uzbekistan): Raw Materials and Techniques // *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2020. Vol. 29. Article 102169.

12. Portero R., Fusaro A., Piqué R., Gurt Esparraguera J.M., Elorza M., Gabriel S., Pidaev S.R. The Environment in the Islamic City of Termez (Uzbekistan): Zooarchaeology and Anthracology of a 9th-Century Tannur // *Journal of Islamic Archaeology*.